

Mu'tezilî Kaynaklarda Mezheplerin İsimlendirilmesi Konusunda İzlenen Metot Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on the Method Followed in Naming Sects in Mu'tazilî Sources

Öz

İsimlendirme meselesi İslam Mezhepleri Tarihi araştırmaları için hem temel bir inceleme alanı hem de bir problem alanı olup, mezhep isimlendirmelerinin sağlıklı bir şekilde tespiti, mezheplerin doğru anlaşılması yönünde atılan ilk adımlardan biridir. Alanda yapılan çalışmalarda isimlendirme meselesi çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Mezhep isimlerinin mahiyeti, kimler tarafından hangi amaçlarla verildiği gibi hususlar yanında, mezhep isimlerinin mensupların tarafgir tutumlarıyla bir araya gelmesi neticesinde meydana gelen problemler bu çalışmalarda göz önünde bulundurulmuştur. Bu çalışmada bizim amacımız, Mu'tezilî müellifler muhtemelen isimlendirme hikâyesinin aynı zamanda bir tarih inşasını da içeriyor olması gibi sebeplerle konuyla yakından ilgilenmişlerdir. Bu yakından ilgi ise bizi isimlendirme meselesini Mu'tezile üzerinden okumaya sevk etmiştir. Bu çalışmada da Mu'tezile'nin isimlendirme meselesine yaklaşımı ana hatlarıyla ve bütüncül bir şekilde tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sınırlılıkları bağlamında bize ulaşan tüm Mu'tezilî eserleri tetkik etmekten ziyade, eserlerinde isimlendirme meselesine müstakil yer ayıran ve mesele üzerinde kafa yoran Mu'tezilî müelliflere öncelik verdiğimiz belirtmemiz gerekir. Dört ana başlık altında incelediğimiz çalışmamız neticesinde Mu'tezilî ulemanın isimlendirme meselesini temellendirmek üzere sistematik bir gayret gösterdikleri tespit edilmiştir. Bu gayret ve inşa sürecinin usul ve üslubu yazarlar nazarında farklılık göstermekle birlikte Mu'tezilî gelenek nezdinde ortak bir çabanın mevcut olduğu anlaşılmaktadır. İsimlendirme meselesinin bu eserlerde günümüz mezhepler tarihi araştırmaları için taşıdığı anlam ve önemine çok yakın bir şekilde hem mezheplerin daha sağlıklı anlaşılması adına bir inceleme alanına hem de tarafgir bir tutum neticesinde bir problem alanına dönüşüyor olması ise çalışmamızın en mühim sonuçlarından biridir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, İsimlendirme Meselesi, Mu'tezile, Mu'tezilî Makâlât Gelenegi.

Abstract

The issue of naming is both a fundamental field of study and a problematic area for the History of Islamic Sects research, and a clear determination of sect names is one of the first steps towards a correct understanding of sects. The topic of naming has been discussed from various angles in the studies conducted in this field. Apart from issues such as the nature of sect names, by whom they are used for what purposes and in what contexts, these studies also take into account problems that arise due to the association of sect names with the partisan attitudes of their members. With this study, our aim is not to determine the nature of Mu'tazilî nomenclature but rather to explore the issue of naming through the works of Mu'tazilî authors. It would be more accurate to describe our efforts here as an exploration. This is because, as with many other issues, it should be noted that there is no uniform approach among the Mu'tazilî regarding the issue of naming. At this point, the approaches of Mu'tazilî authors to the issue of naming may vary. However, it should be noted that Mu'tazilî authors showed interest in this subject, possibly because the history of naming also involves a construction of history. To the extent that, in their works, it can be observed that the issue of naming is examined under separate headings for both their own sects and other sects. This substantial interest has led us to examine the issue of naming through the lens of the Mu'tazilî. In this context, through this study, we have attempted to comprehensively determine the Mu'tazilî's approach to the issue of naming. While doing so, it should be acknowledged that due to the study's limitations, we did not examine all the Mu'tazilî works available. Instead, we gave priority to Mu'tazilî authors who dedicated a separate section in their works to the issue of naming and contemplated it. As a result of our study, As a result of our study, which we examined under four main headings, it became evident that Mu'tazilî scholars made a systematic effort to address the issue of naming. Although the methods and styles of this effort and the construction process vary among authors, it is apparent that there is a common effort in the Mu'tazilî tradition regarding this issue. One of the most significant findings of our study is that the issue of naming has become a research area essential for a better understanding of sects and a problematic area due to biased attitudes, closely linked to its contemporary relevance in today's research on the history of sects.

Keywords: History of Islamic Sects, Problem of Naming, Mu'tazilî, Mu'tazilî Heresiography.

Fatmanur ALİBEKİROĞLU EREN

Dr. Öğr. Üyesi Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı / Assist. Prof., Çukurova University, Faculty of Divinity Department of Islamic Sects, Adana/Türkiye

fatibekiroglu@cu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9629-5736>

<https://ror.org/05wxkj555>

Makale Türü-Article Type: Araştırma

Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 12.08.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 13.09.2023

Yayın Tarihi/Date Published: 30.09.2023

Atıf/Cite as: Alibekiroğlu Eren, F. (2023). Mu'tezilî kaynaklarda mezheplerin isimlendirilmesi konusunda izlenen metot üzerine bir değerlendirme. *Turkish Academic Research Review*, 8 (3), 1365-1382.

Değerlendirme/Peer-Review: Ön İnceleme: İç Hakem (Editörler). İçerik İnceleme: İki Dış Hakem/Çift taraflı körleme. Single anonymized-One internal (Editorial Board). Double anonymized-Two external.

Benzerlik Taraması/Plagiarism Checks: Yapıldı-Turnitin/Yes-Turnitin.

Yayıncı/Published: Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Fatmanur Alibekiroğlu Eren

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: turkisharr@gmail.com

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Giriş

Mezhepler hakkında doğru bilgi edinmenin ilk adımlarından biri mezhep isimlendirmelerinin aslının sağlıklı bir şekilde tespitidir. Bir mezhebin ona verilen tanımlamaların ötesinde bir hakikati mevcut olmakla birlikte, mezhebin “ne olduğu” ile “nasıl tanımlandığı” arasındaki ayrıma dair farkındalığın oluşması mezhebin anlaşılması yönündeki adımlardan biridir. Bu sebeple mezhebin kendine taalluk eden isim ile arasındaki irtibatın değerlendirilmesi ihtiyacı hasıl olmuştur. Dolayısıyla isimlendirme meselesi, İslam Mezhepleri Tarihi araştırmaları için bir inceleme alanı haline gelmiştir.

Klasik Mezhepler Tarihi geleneğinin hem temel problemlerinden hem de inceleme alanlarından biri olan isimlendirme konusu, mezhep isimlerinin verilmesi veya edinilmesi hususundaki problemlere işaret ettiği gibi mezhep isimlerinin neden, ne zaman, kimler tarafından, hangi manada verildiğine yönelik soruların cevaplanmasını da beraberinde getirmiştir (Kutlu, 2008: 23, 24, 128 vd.; Kutlu, 2012: 369, 385). Mezhep isimlendirmeleri üzerine yapılan bu çalışmalar, mezhebe verilen isimlerin tarihsel süreç içerisinde farklılaşması sebebiyle mezhebin teşekkülü öncesine kadar uzanmaktadır. Zira kronolojinin dikkate alınmaması mezhebin, kavramsal karşılığını ihtiva etmeyen ancak sadece sözlük anlamıyla uyuşan farklı zaman, mekân ve gruplara nispet edilmesine sebep olmaktadır. Bunun yanında kimi zaman mezhep isimlendirmelerinin mezhepler için birer kimlik ve tarih inşasına dönüşmesi de oldukça yaygındır. Mensuplar, çoğu zaman “taassubun” harekete getirici vasfıyla hem kendilerine hem de diğerlerine isimler vererek çeşitli anlamlandırmalar yapmıştır. Bu noktada mevcut isimlendirmelerin mezhebin mahiyeti ile uygun olduğunu ispat etmek üzere çeşitli argümanlar ileri sürmüşlerdir. Bunu yaparken mezhebin içeriği, mensuplarının vasıfları gibi konuları gündeme getirerek olumlu ya da olumsuz, isimlendirmenin mezhep ile uyumlu olup olmadığını ispat etmeye çalışmışlardır. İsimlendirme probleminin başlıca yansıma alanlarından biri de mezheplerin tarafgir tutumları ya da kendilerini meşrulaştırma çabalarıdır. Burada fırka kurucusunun ismi veya lakabı, mezhebin temel görüşleri veya mezhebe nispet edilen bir eylem dikkate alınabildiği gibi mezhebi öven ya da yeren isimlendirmeler de gündeme gelmektedir (Kutlu, 2008: 23-24 vd.; Büyükkara, 2005: 446). İsimlendirme mezhep mensupları için bir tercihe dönüştüğündeyse mezhebin kendisini tanıtmak istediği ve tercih ettiği isimler söz konusu olmakta; mezhep için kullanımı yaygınlık kazanan bazı isimler ise mezhep mensupları tarafından tevil edilerek kullanılmaktadır.

Kutlu'nun isimlendirme mevzuunu problem ve inceleme alanı olarak nitelendirdiği çalışmaları, İslam Mezhepleri Tarihi araştırmalarına yön vermektedir. Kutlu'nun bu alandaki gayretleri İslam Mezhepleri Tarihinin bilimsel bir hüviyet kazanmasında da önemli rol oynamıştır (bk. Kutlu, 2005; Kutlu, 2008). Büyükkara'nın isimlendirme meselesi üzerine tespit ve tasnifleriye alanda konunun bir problem olarak görülmesine önemli bir katkı sağlamıştır (Büyükkara, 2005). “Mezhep ve İsim Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme” başlıklı çalışmasında Karadaş ise konuyu müstakil olarak incelemekte ve Ehl-i Sünnet isimlendirmesi üzerinden önemli tespitlerde bulunmaktadır (Karadaş, 2005).

İsimlendirme meselesi, İslam Mezhepleri Tarihi araştırmalarının temel inceleme alanlarından biri olması hasebiyle araştırmacıların herhangi bir mezhebi anlama noktasında tetkik etmekle yükümlü olduğu ilk meselelerden biri olmuştur. Bu sebeple Üçer'in de dikkat çektiği üzere alandaki pek çok çalışmanın ilk bölümünde isimlendirme meselesi üzerinde durulmuştur (Üçer, 2023). Meselenin tetkiki üzerine müstakil

çalışmalar da yapılmıştır. Üçer'in "İslam Mezhepleri Tarihi'nde İsimlendirme Sorunu ve Bir Mezhep, Ekol, Gelenek ya da Grubun Kendi Sistematiği İçerisinde Ele Alınmasının Önemi -Alevî Nitelemeli Gelenek Örneğinde" isimli çalışmasına bu yönüyle dikkat çekilmelidir (bk. Üçer, 2023). Yine Efe'nin "Ehl-i Hadîsin Akâid Literatüründe Eleştirel İsimlendirmeler Üzerine Bir Değerlendirme" isimli çalışması (2021) da bu bağlamda zikredilebilir.

Konu, Mu'tezile isimlendirmesi bağlamında çeşitli çalışmalarda detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Mu'tezile isimlendirmesinin mahiyetini ortaya koyması açısından Aydınli'nın çalışmaları temel başvuru kaynağı hüviyetindedir (bk. Aydınli, 2001: 25-41; Aydınli, 2010: 18-24; Aydınli, 2018: 11-14). Cârullah'ın Mu'tezile için içerden ve dışarıdan yapılan isimlendirmelere eserinde müstakil bir bölüm olarak yer vermesi konunun Mu'tezile bağlamında incelenmesine örnektir (Cârullah, 1974: 1-15). Eymen Seyyid'in *Fadlu'l-İ'tizâl*'in girişinde muasır altı müellifin gözünden Mu'tezile isimlendirmesinin kaynağının tetkikine yönelik tespitleri de bu minvalde önem arz eder (Seyyid, 1986: 12-25). Yaşar'ın "Mu'tezile Tabakaları Bağlamında Mu'tezile'nin Teşekkülü ve İsimlendirilmesi" adlı çalışmasının tabakât yazarlarının Mu'tezile isimlendirmesi hakkında söylediklerini aktardığı ilk kısmı ise konumuzla yakından ilgili olması hasebiyle önemli olup, burada zikredilmelidir (Yaşar, 2018: 39-44). Yine konunun farklı bir bağlamda ve daha detaylı bir şekilde çalışılması yönündeki kanaatlerimizin oluştuğu *Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi* isimli çalışmamızda da isimlendirme konusunda Mu'tezile'nin teşekkül süreci bağlamında bazı tespitlerin yapıldığını söylemek gerekir (Alibekiroğlu, 2018: 64 vd.).

Bizim bu çalışmadaki amacımız, Mu'tezilî isimlendirmesinin içeriğinin tetkikinden ziyade İslam Mezhepleri Tarihi alanının bir inceleme alanı olarak "isimlendirme" mevzuunda söz konusu olan Mu'tezilî usûlün, farkındalığın ve bu noktadaki farklılaşmaların tetkikidir. Zira Mu'tezile söz konusu olduğunda özellikle Mu'tezilî makâlât geleneği içerisinde konuya müstakil bir yer verildiği ve Mu'tezile isimlendirmesinin içeriğinin tartışıldığı görülmektedir. Mu'tezilî müellifler, Mu'tezile isminin içeriğini açıkladıkları gibi dışarıdan verilen isimlendirmelerin tetkikine de ciddi bir mesai harcamışlar ve kendileri için farklı isimlendirme tercihlerinde bulunmuşlardır. Bunun yanında Mu'tezilî literatür diğer mezheplerin isimlendirilmesi noktasında da önemli veriler sunmaktadır. Bu sebeple Mu'tezile'nin diğer mezhepleri isimlendirme yöntemleri de araştırmamız açısından aydınlatılması gereken meselelerden biri olmuştur. Bu çerçevede çalışmamızda mezheplerin anlaşılması noktasında İslam Mezhepleri Tarihi araştırmalarının temel inceleme alanlarından biri olan "isimlendirme meselesi" Mu'tezilî bakış açısı üzerinden tetkik edilmiştir. Çalışmamızın temel kaynakları, Mu'tezilî ulemanın kaleme aldığı ve hususen içerisinde isimlendirme meselesinin müstakil olarak tartışıldığı eserler olarak sınırlandırılmıştır. Söz konusu eserler tasvirî bakış açısıyla incelenmiş ve Mu'tezile'ye göre isimlendirmenin anlamı ve mahiyeti ana hatlarıyla ve bütüncül bir şekilde tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu noktada mezhepler tarihi eserlerinin taassubî bazı veriler içermesi sebebiyle eserler tetkik edilirken, yazarların kimlikleri, ne zaman ve hangi gayelerle yazıldığı gibi hususlar göz önünde bulundurularak, kaynak kritiğinin temel unsurlarına riayet edilmiştir.

1. Mu'tezilî Eserlerde Mu'tezile İsmine Verilme Sebeplerine Dair Bazı Açıklamalar

Mezhep isimlendirilmelerinde mensupların tercih ve temayülleri yanında muhaliflerin dışarıdan yaptığı tanımlamalar da etkili olmuştur. Hatta çoğu zaman bu tanımlamalar mezhep mensuplarının temayülünün önüne geçmiştir. Hal böyle olunca mezhebe dışarıdan yapılan meşhur bazı isimlendirmeler, zamanla mezhep

mensupları tarafından da muhaliflerin içeriğinden uzaklaşmak ve farklı anlamlar yüklenmek suretiyle kullanılmaya başlanmıştır (Kutlu, 2008: 128). Büyükkara, bu süreci bir rehabilitasyon süreci olarak görmekte ve süreci mezhep mensuplarının kendilerine verdikleri isimleri taşımalarının anlamsız olduğunu kabul etmeleriyle birlikte başlatmaktadır (Büyükkara, 2005: 449). Söz konusu sürecin başarıyla yönetilmesi durumunda ise mezhep mensupları dışardan verilen isimleri kullanmaktan çekinmemekte, buna ilaveten bu ismi bir övünme vesilesine dahi dönüştürebilmektedirler. Mu'tezile isimlendirmesi bağlamında meseleyi ele aldığımızda Mu'tezilî yazarların kendilerine dışardan verilen Mu'tezile tanımlamasını kullanmakta bir beis görmedikleri gibi bu ismi bir ayrıcalık olarak kabul ettikleri aşikardır. Buradan anlaşılan ise Mu'tezile nezdinde bu rehabilitasyon süreci başarı ile gerçekleşmiş görünmektedir. Mu'tezilî müellifler bu süreçte yalnızca ötekine karşı bir ikna süreci içerisinde olmamışlardır. Onlar çeşitli meşrulaştırma araçlarıyla önce mezhep içerisinde Mu'tezile isminin kullanımına yönelik konsensüsü sağlamışlar, ardından çeşitli şekillerde bu ismi öteki mezheplere karşı savunmuşlardır. Bu süreçte Mu'tezile ismi üzerinde kendi içlerinde ve ötekine karşı geliştirdikleri iki temel savunu tarzından bahsedebiliriz. Bunlardan birincisi mezhep için aynı zamanda bir inşa sürecini de içeren "i'tizâl" tavrı ile ilgilidir. Bu tavırdaki Mu'tezile'nin öteki mezhepler karşısında vurgulamak istediği ittifak/icmâ vurgusu hakimdir. Diğer savunu tarzı ise çok daha belirgin bir savunu ve ikna aracı olan ve diğer mezheplerin de sıklıkla başvurduğu ayet ve hadislerle başvuru şeklinde tezahür etmiştir.

1.1. Mu'tezilî İsimlendirmesine Mu'tezilî Bakış: İhtilaftan İ'tizâl, İcmâda İttifak

Makâlât türü eserlerde, mezhep isimlendirmeleri söz konusu olduğunda konu genellikle övgü ve yergi amaçlı ele alınmakta, isimlendirmenin menşei ve sebepleri gibi hususlar üzerine mesai harcanmamaktadır. Bu durumun istisnalarından biri, tedvin ve tasnif döneminin en önemli eserlerinden olan ve Mu'tezilî yazım geleneğine ait ilk örneklerden sayılan Ebu'l-Kâsım el-Belhî, el-Kâ'bî'nin *Makâlât*'ıdır (bk. Kutlu, 2008: 94-97). Zira eserde "Mu'tezile isimlendirmesinin sebebi" üzerine müstakil bir başlık ayrılmış ayrıca diğer mezheplerin isimlendirilme gerekçeleri üzerinde durulmuştur. Mu'tezile'nin i'tizâl ile isimlendirme gerekçesini açıklayan Kâ'bî, bu ismin Ehlü'l-Tevhid ve'l-Adl için kullanıldığını betimleyici bir metotla ifade etmiştir (Kâ'bî, 2018: 195-196). Kâ'bî bu gerekçeyi gayet açık bir şekilde "Mu'tezile'nin i'tizâl ile isimlendirilme sebebi, mürtekib-i kebîre'nin isimleri hususunda Ehl-i Salât arasında vuku bulan ihtilaftır" şeklinde belirtir. İ'tizâl ismi ise büyük günah sahibinin durumu hakkında yapılan tüm ihtilaflardan "ayrılarak/ i'tizâl ederek" ümmetin tamamının kabul ettiği fâsık isimlendirmesini kabul ettikleri için Mu'tezile'ye verilmiştir (Kâ'bî, 2018: 195, 196). Kâ'bî'nin isimlendirme meselesi etrafındaki bu açıklamaları, esasında mezhep isimlendirmesini makul bir gerekçeye dayandırma girişimidir. Öyle ki Kâ'bî, kendinden sonraki bazı Mu'tezilî yazarların yaptığı gibi Mu'tezilî ismini çeşitli gerekçelerle övgü vesilesine dönüştürmek yerine bir vakıa tespiti yapmaktadır. Kâ'bî'nin bu konuda i'tizâlin ihtilaf üreterek bir ayrılık değil, ihtilaflardan ayrılarak ittifak ürettiği yönündeki açıklamaları ise Mu'tezile'nin genelinin benimsediği bir görüştür. Ancak Kâ'bî bunu daha sistematik bir şekilde ele almış ve ismi övgü gibi bir sebebe bağlama ihtiyacı hissetmeksizin betimleyici bir üslupla açıklamıştır.

İ'tizâl isminin "icmâdan¹ ayrılma gerekçesiyle" verildiğine yönelik eleştiriler karşısında i'tizâlin "ihtilaflardan ayrılmak" şeklinde açıklandığı bir diğer eser ise Hayyât'ın *el-İntisâr*'ıdır. Bu eserde Hayyât'ın

¹ Mu'tezile nezdinde konunun öneminin anlaşılması açısından, Kâdî Abdülcebbar'ın *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*'de zikrettiği büyük günah sahibin fâsık olarak tanımlanmasında sarıh bir icmâ olduğuna yönelik düşüncelerini (Kâdî Abdülcebbar, 2013: 1/204) burada zikretmek gerekir. Zira Mu'tezile'ye göre icmânın şartları konusunda Sünnî gelenekten farklılaştığı bazı hususlar bulunmakla beraber icmânın kaynaklık değeri sabittir (bk. Kâdî Abdülcebbar, 2003: 133 vd.). Kâdî Abdülcebbar, icmâyâ aykırı davranışın hükmünü de buna göre

üslûbu, Kâ'bi'den tamamıyla farklılaşmış; eserin mahiyeti icabı savunmacı ve münazaracı bir şekilde Mu'tezile isminin aslı açıklanmıştır. Hayyât isimlendirme hikâyesine atıfta bulunarak i'tizalin kaynağı olarak Vâsıl b. Atâ'nın ayrılığının gösterilmesine karşı çıkmakta ve Mu'tezile'nin büyük günah işleyen hakkında el-menzile beyne'l-menzileteyn görüşü ile icmâdan ayrılmadığını savunmaktadır. Aksine Hayyât ve diğer bazı Mu'tezilî müelliflerin de benimsediği üzere tüm ümmetin benimsediği ortak görüş ister mü'min, ister kâfir, ister de münâfik olsun, büyük günah işleyenin fâsık olduğu yönündedir. Bu yönüyle Hayyât, Mu'tezile isimlendirmesinin ortaya çıkışı ile ilgili meşhur isimlendirme hikâyesindeki Vâsıl b. Atâ'nın ayrılığına da dolaylı olarak karşı çıkıyor görünmektedir. Zira Mu'tezile'nin el-menzile beyne'l-menzileteyn görüşü kapsamında benimsediği fâsık olduğuna dair düşünce ile Hayyât'ın da belirttiği üzere Mu'tezile, diğer üç görüşten (Hâricîler, Mürcie ve Hasan el-Basrî'nin) ayrılmamakta, bu üç görüşün birleştiği "fâsık" isimlendirmesini benimseyerek icmâyâ dahil olmaktadır (Hayyât, 1993: 164-168, 170. Ayrıca bk. Alibekiroğlu, 2018: 76).

Kâdî Abdülcebbar da fâsık isimlendirmesini benimsemeleri hakkında "biz icmâyı aldık ve ihtilaf edileni onlara bıraktık" (Kâdî Abdülcebbar, 2013: 2/642) demek suretiyle konuyu benzer bir şekilde Mu'tezile'nin fikirlerinin icmâyı yansıttığı şeklinde ele almaktadır. Ancak o, diğer yazarlardan farklı olarak Mu'tezile'nin isimlendirilme hikâyesine de eserinde yer vermektedir. Kâdî Abdülcebbar tarafından anlatılan rivayetin içeriği ise diğer rivayetlerden farklılaşmıştır. Zira onun anlattığına göre Hasan el-Basrî'nin öğrencilerinden Amr b. Ubeyd önceleri hocası gibi büyük günah işleyenin münâfik olduğu fikrindeyken, aynı meclisteki Vâsıl b. Atâ ile münazarası sonrasında Hasan el-Basrî'nin görüşünden ayrılmış ve Vâsıl b. Atâ'nın "fâsık" olduğuna dair görüşünü benimsemiştir. Amr b. Ubeyd'in hocasının meclisini terk ederek Vâsıl b. Atâ'nın görüşünü benimsemesi neticesinde ise o zamana kadar Ehlü'l-Adl olarak isimlendirilen grubun "Mu'tezile" şeklinde isimlendirilmesi vuku bulmuştur (Kâdî Abdülcebbar, 1986: 166; Kâdî Abdülcebbar, 2013: 1/226). Rivayette fâsık görüşünü benimseyen Vâsıl b. Atâ'nın ayrılan bir şahıs olarak resmedilmekten kaçınılması ve onun bu görüşü daha önceden benimsediğinin vurgulanması ise icmâ fikrine vurgu açısından dikkat çekicidir. Zira Kâdî Abdülcebbar'a göre büyük günah işleyenin fâsık olduğu görüşü, Vâsıl b. Atâ bunu açıklamadan önce de mevcut olan ve üzerinde ittifak edilen görüştür. Vâsıl b. Atâ'nın bu görüşü el-menzile beyne'l-menzileteyn olarak ifade etmesi onun yaşadığı çağda Hâricî ve Mürciîlerin bu konudaki tartışmalarının şiddetlenmesi sebebiyledir. Yani esasında Vâsıl b. Atâ yeni bir şey söylememiş toplum içerisinde konu hakkındaki ihtilaflar artınca sahabenin de benimsediği bu görüşü yüksek sesle dile getirmiştir (Kâdî Abdülcebbar, 1986: 160-161). Kâdî Abdülcebbar'ın bu açıklamaları İmâmî-Mu'tezilî Şerîf el-Murtazâ tarafından da benimsenmiş ve isimlendirme hikâyesindeki "icmâda birleşmek" fikri öne çıkartılmıştır. Şerîf el-Murtazâ, Amr b. Ubeyd'in i'tizâl ederek Vâsıl b. Atâ'nın görüşlerine meyletmesinin Mu'tezile düşmanları tarafından istismar edildiğini "ümmeğin görüşünden ayrılmak" şeklinde itham ettiğini söylemektedir. Halbuki ona göre burada Amr b. Ubeyd'in kastettiği şey bu değildir (Şerîf el-Murtazâ, 1954: 154; Seyyid, 1986: 22). Anlaşıldığı üzere Mu'tezilî ulema tarafından "ihtilaflardan ayrılan Mu'tezile" imajının tesisi söz konusu olduğunda, Mu'tezile'nin isimlendirme hikâyesinin nasıl vuku bulduğu kendiliğinden önem kazanmıştır. Tam bu noktada klasik eserlerde bu konuda çok sayıda muhtelif rivayetin bulunduğunu söylemek gerekir. Rivayetler i'tizâlin kim tarafından, kimin meclisinden, hangi sebeplerle ve ne zaman gerçekleştiği noktasında farklılaşmaktadır (bk. Seyyid, 1986: 12-25; Aydın, 2010: 18-21). Rivayetlerdeki bu çeşitlilik Mu'tezilî ulemanın de dikkatini çekmiş olmalı ki Cüşemî, ihtilaflı rivayetlere

vermekte ve büyük günah işleyenin fâsık olduğu yönünde sarîh icmânın bulunduğunu söyleyerek buna aykırı davranan kimsenin hükmünü de buna uygun olarak vermektedir (bk. Kâdî Abdülcebbar, 2013: 1/204).

eserinde yer vermiştir (bk. Cüşemî, 2018: 93; Yaşar, 2018: 42). Ancak Cüşemî bu rivayetler arasından bir tercihte bulunmamış; Kâdî Abdülcebbar ve diğer yazarların isimlendirme hikâyesi üzerinden savunduğu “ihtilaflardan ayrılan Mu'tezile” imajının müdafaasına ayrıca bir mesai harcamamıştır (bk. Cüşemî, 2018: 93). Cüşemî, konuyu Vâsıl b. Atâ'nın ayrılığına atıfla ele almamakla birlikte onun nezdinde de i'tizâl bizzat şerden ayrılma manasına olup tüm bidatlerden ve delaletten ayrılarak doğru yolda kalmaktır. Buradaki vurgunun selef inşasını içermesi de ayrıca önemlidir. Zira Cüşemî konuyu Mu'tezile için bir tarih inşasına dönüştürmekte ve adeta hangi mezhebin bizim gibi selefi var demek suretiyle, bidat ve delaletlerin sonradan ortaya çıktığını, kendilerinin ise hep doğru yolda kalanlar olduklarını vurgulamakta ve mezhebi Hz. Peygamber dönemine isnat etmektedir (Cüşemî, 1995:125). Bu noktada Mu'tezile nezdinde kendileri dışındaki tüm mezheplerin Ehl-i Bidat tanımlaması içerisinde yer bulduğunu da söylemek gerekir (Cüşemî, 1995:125).

Mu'tezilî makâlât yazarlarından Neşvân el-Himyerî ise yine isimlendirme meselesine eserinde müstakil olarak yer veren Mu'tezilî uleamadandır. O, Mu'tezile isimlendirmesinin tesisindeki farklı bakış açılarına işaret ettiği eserinde ilk olarak Kâ'bî ve Kâdî Abdülcebbar tarafından da paylaşılan Mu'tezile isimlendirmesinin el-menzele beyne'l-menzeleyn görüşü sebebiyle verildiğine yönelik düşüncesini zikreder. Ona göre de Mu'tezile ismi, Hâricîlerin kâfir, Mürcie'nin mü'min görüşünden i'tizâl ederek fâsık görüşünü benimsenmesi sebebiyle verilmiştir (Neşvân el-Himyerî, 1985: 259). Bu noktada “insanlardan bazıları şöyle diyor” diyerek isimlendirme hikâyesinden de haberdar olduğunu belirten Neşvân el-Himyerî, İbn Kuteybe'nin *el-Maârif* inde Hasan el-Basrî'nin meclisinden Amr b. Ubeyd ve ona tabi olanların i'tizâlî sebebiyle Mu'tezile isminin onlara verildiğinin zikredildiğini söyler. Ancak o bu rivayetin üzerinde durmayarak, detaylarından da bahsetmez (Neşvân el-Himyerî, 1985: 259). Zira Neşvân el-Himyerî'nin atıfta bulunduğu İbn Kuteybe'nin rivayeti detaylı bir isimlendirme hikâyesi içermez burada bahsi geçen tek konu Amr b. Ubeyd'in kader görüşünde olup buna insanları davet ettiği, o ve ashabının Hasan'ın meclisinden ayrıldığı ve Mu'tezile olarak isimlendirildikleri şeklindedir (İbn Kuteybe, 1981: 483). Bundan da anlaşılacağı üzere Neşvân el-Himyerî'nin atıfta bulunduğu isimlendirme hikâyesi büyük günah işleyenlerin durumuyla ilgili değildir. Haliyle isimlendirme hikâyesindeki muhaliflerin yaptığı ‘icmâdan ayrılma’ ithamı da Neşvân el-Himyerî'nin gündemine girmez ya da kasıtlı bir şekilde yok sayılır. Neşvân el-Himyerî eserinde bir diğer isimlendirme hikâyesine daha yer verir. Buna göre ise Mu'tezile isimlendirmesi, Ali b. Ebî Tâlib'in yanından ayrılmaları sebebiyle onlara verilmiştir. Neşvân el-Himyerî bu gerekçenin de doğru olmadığını açık bir şekilde dile getirir, zira Neşvân el-Himyerî'nin söylediğine göre Mu'tezile'nin çoğunun bu konudaki düşüncesi Ali b. Ebî Tâlib'in haklı olduğu üzeredir (Neşvân el-Himyerî, 1985: 259).

İbnü'l-Murtazâ ise isimlendirme hikâyesine dair kendi zamanına kadar eklenen rivayetleri de göz önünde bulundurmak suretiyle daha geniş bilgi vermiştir. İbnü'l-Murtazâ isimlendirme hikâyesinin farklı versiyonlarını aktardıktan sonra, Mücebbire'nin² icmâdan ayrıldıkları iddialarının aksine, kendinden önceki Mu'tezilî ulemanın da dikkat çektiği i'tizâlin ‘icmâda birleşmek’ vasfına odaklanmıştır (İbnü'l-Murtazâ, 1987: 4-5). Burada İbnü'l-Murtazâ'nın Mu'tezile için icmâdan ayrılanlar ithamını kimlerin yaptığına dair vurgusu da ayrıca önemlidir. İbnü'l-Murtazâ bu ithamların sahibi olarak Mücebbire'yi yani Ehl-i Sünnet'i göstermekle birlikte, ondan asırlar önce Hayyât bu ithamı İbnü'r-Râvendî nezdinde Şîlre nispet etmektedir (Hayyat, 1993: 163-164).

² Mu'tezile nezdinde Mücebbire Muaviye dönemindeki cebr politikaları zamanında ortaya çıkan bir grup olup (Kâdî Abdülcebbar, 1986:143), Mu'tezile'nin öteki algısının merkezinde yer almaktadır. Liderleri olarak Ebü'l-Hasan el-Eş'ari'nin (ö.324/935-936) ismi zikredilen bu grup (Kâdî Abdülcebbar, 2013: 2/162), Mu'tezile nezdinde Ehl-i Sünnet ile özdeşleştirilmektedir (Cüşemî, 2018:87).

Mu'tezilî gelenek içerisinde Mu'tezile ismi kabul edilmekle birlikte, icmâya dahil olma düşüncesiyle isimlendirmenin Vâsıl b. Atâ'nın ayrılığına bağlanmasına sıcak bakılmadığı anlaşılmaktadır. Bu noktada Mu'tezile'nin başlangıcının Hz. Peygamber zamanına kadar geriye götürülmesiyle de bağlantılı olarak diğer mezhep mensuplarının Mu'tezile isimlendirmesiyle ilgili ortaya attıkları rivayetlerin Mu'tezilî gelenek nezdinde hem içerik hem de tarihi bağlam açısından farklılaştığı görülmektedir. Esas farklılaşma noktası eğer bu rivayet bir şekilde Mu'tezile ile irtibatlandırılacaksa bunun ancak Mu'tezile şeklinde isimlendirilmenin hikâyesi olarak ve bazı mühim değişikliklerle (bk. Kâdî Abdülcebâr, 2013: 1/228) birlikte kabul görebileceğidir. Zira Kâdî Abdülcebâr'ın vurguladığı üzere Mu'tezile, i'tizâl ile isimlendirilmesi öncesinde Ehlü'l-Adl ismiyle hali hazırda mevcudiyetini sürdürmektedir (Kâdî Abdülcebâr, 2013: 1/228).

1.2. Mu'tezile İsimlendirmesine Meşruiyet Arayışı: Ayet ve Hadislere Başvurma

Mu'tezile nezdinde Mu'tezile isminin kullanımına yönelik en etkili meşrulaştırma süreci Kur'an-ı Kerim ayetlerine başvurmak şeklinde tezahür etmiştir (bk. Aydınlı, 2001: 30). Aydınlı'nın tespitlerine göre Mu'tezilî âlimler başlangıçta kullanmaktan imtina ettikleri bu ismi, içeriğini Kur'an, sünnet ve gelenek yardımıyla güncelleyerek kullanmışlar; bir nevi "kavramın anlam alanını yeniden belirlemeye çalışmışlardır" (Aydınlı, 2010: 23). Karadaş'ın ifadesiyle, Mu'tezilî âlimler bu şekilde isme "olumlu ve 'içerden' bir anlam yüklemeye" gayret etmişlerdir (Karadaş, 2005: 14).

Mu'tezilî ulema içerisinde Mu'tezile ismine yönelik olumlu tutumun erken tarihlerle irtibatlandırıldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Mu'tezilî ulemaya göre, isimlendirmenin dışarıdan verilmesi ile Mu'tezile tarafından kullanımı arasında zamansal bir boşluk söz konusu değildir. Onlara göre bu isim kendilerine verildiği tarihten itibaren methiye içerdiği için kullanılmasında bir beis yoktur. Nitekim Mu'tezilî ulemadan İbnü'l-İhşîd, Mu'tezile isimlendirmesinin verilmesi hususundaki ihtilafları tartışırken, yaygın kanaatin Hasan el-Basrî'nin meclisinden ayrılmak üzere olduğunu ancak Mu'tezilî ulema nezdinde kabul görenin Hasan el-Basrî'den sonra meclisin başına geçen Katâde zamanında Amr b. Ubeyd ve ashabına bu ismin verilmesi yönünde olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu isim Katâde tarafından kendilerine verildiğinde Amr b. Ubeyd tarafından hemen kabul görmüş; o, ashabına "i'tizâl Allah'ın kitabında methettiği bir ifadedir, bu güzel bir anlaşmadır, onu kabul edin" demek suretiyle isimlendirmenin ortaya çıkışından itibaren bu ismi ayetlere başvurmak suretiyle bir methiye ifadesi olarak kabul etmiştir (İbn Nedim, 1971: 201).

Mu'tezilî yazarlardan Kâdî Abdülcebâr, isimlendirme meselesine müstakil bir şekilde "Medhi'l-İ'tizâl" başlığı altında işaret etmiş ve bu kısımda eserinin temel kaynaklarından biri olan Muhammed b. Yazdad el-İsbehânî'nin (ö.230/844-845) Mu'tezile haricindeki diğer bütün mezheplerin dışarıdan yapılan isimlendirmelerden hoşnut değilken, Mu'tezile'nin istisna olduğunu ve kendilerine verilen bu isimle övündüğüne yönelik görüşlerini zikretmiştir. Buna delil olarak ise Meryem Sûresi 48. ve Kehf Sûresi 16. ayette geçen i'tizâl kelimesinin şerden uzaklaşmak manasındaki kullanımlarını göstermiştir (Kâdî Abdülcebâr, 1986, 165; Ayrıca bk. Alibekiroğlu, 2018: 67; Yaşar, 2018: 41). Kâdî Abdülcebâr bu çerçevede Mu'tezile için tarih inşasını da içeren bir diğer meşrulaştırma aracına - hadislere- başvurur. Bu çerçevede önce isimlendirmenin kökeninden yola çıkarak Mu'tezile'nin ifrat-tefrit ve taksirden uzaklaştığını ve orta yolu oluşturduğunu zikreden müellif, Mu'tezile'nin bu vasfının Hz. Peygamber dönemindeki birlik fikrine dayandığını ispatlamaya çalışmıştır. Bu noktada kurduğu dolaylı irtibata ilaveten hadislerde yer bulan i'tizâlin kelime anlamı ile kullanımlarına, kavramsal bir karşılık vermek suretiyle Mu'tezile'ye hem Hz. Peygamber zamanına dayanan bir geçmiş inşa

etmiş hem de Hz. Peygamber'in dilinden faziletini dile getirme imkanı elde etmiştir (Kâdî Abdülcebâr, 1986: 165-166). Hz. Peygamber'den "Men i'tizâle min şerri, sakate fi'l-hayr/Kim şerden i'tizâl ederse hayra düşer" şeklinde bir rivayet aktaran müellif, 73 fırka rivayetini de diğer pek çok mezhebin yaptığı gibi "ümmetim 73 fırkaya ayrılacaktır. Onların en temizi ve en takvalısı Mu'tezile'dir" şeklinde Mu'tezile lehine uyarlamıştır (Kâdî Abdülcebâr, 1986: 166). Üstelik o, rivayeti aktaran Süfyân es-Sevrî'nin kendisine Amr b. Ubeyd ve ashabının bu şekilde isimlendirildiği haber verildikten sonra "Onların en temizi ve en takvalısı Mu'tezile'dir" kısmını "onlardan biri kurtuluşa ermiştir" şeklinde değiştirdiğini iddia etmektedir (Kâdî Abdülcebâr, 1986: 166; ayrıca bk. Gömbeyaz, 2005: 154). 73 fırka rivayeti üzerinden Mu'tezile isimlendirmesinin faziletini ispat etmek için çaba gösteren Kâdî Abdülcebâr, yine bu rivayet üzerinden Vâsıl b. Atâ'nın ashabından olan Osman et-Tavîl ile Katâde arasındaki bir konuşmayı aktarmaktadır. Buna göre Osman et-Tavîl, Katâde'den 73 fırka rivayetinin Mu'tezile'nin kurtuluşa erdiği versiyonunu işitmesi üzerine "biz bugün bu isim üzere kalanlarız" demiştir (Kâdî Abdülcebâr, 1986: 166; ayrıca bk. Alibekiroğlu, 2018: 66-67; Yaşar, 2018: 40). Esasında Kâdî Abdülcebâr söz konusu rivayet üzerinden kendilerine bazı eleştirilerin yöneltilebileceğinin de farkındadır. Zira o, Amr b. Ubeyd ve Vâsıl b. Atâ'nın Hasan el-Basrî'nin meclisinden ayrılmaları sebebiyle Mu'tezile ismini almaları üzerinden kendilerine bu rivayetin nasıl doğru olabileceğini soran kimseye, isimlendirme ne zaman gerçekleşirse gerçekleşsin bu ismin bir övgü olarak verildiğini söylemekten çekinmediğini ve bir grubun hakka tutunduğu biliniyorsa bunun kendilerine verilen lakaplardan dolayı olmadığını söyleyerek cevap vermiştir (Kâdî Abdülcebâr, 1986: 166). Anlaşılan o ki, Kâdî Abdülcebâr'ın kendisi de isimlendirme meselesinin tarihi karşılığını tespit etme noktasında zamansal bazı boşluk ve tutarsızlıkların (anakronik problemlerin) olduğunun bilincindedir. Ancak onun esas gayesi bu isimlendirmenin Mu'tezile'nin fazileti ile uyumlu olduğunu tespit etmek olduğu için bu tür uyumsuzlukları önemsememiştir.

Mu'tezilî makâlât ve tabakât yazarlarından Hâkim el-Cüşemî de çeşitli eserlerinde i'tizâl isminin övgü amaçlı olarak Mu'tezile mensuplarına nispet edildiğine işaret etmiştir. Mu'tezile isminin benimsenmesi noktasında Kâdî Abdülcebâr ile benzer bir tutum sergileyen Cüşemî, onun zikrettiği ayet ve hadislerle başvurmuştur (bk. Cüşemî, 1995: 125; Cüşemî, 2018: 93). Ancak eserinin yazım amacına uygun olarak Cüşemî'nin *Risâletü İblis*'deki üslûbu biraz daha savunmacıdır. Zira o *Risâletü İblis*'de bir Mu'tezilî ile İblis arasındaki münazaraya yer verirken, önce Mu'tezilî şahsın dilinden Mu'tezile'ye Hz. Peygamber zamanına uzanan bir tarih inşa etmiş, ardından bu tarih inşasının isabetli olduğunu ayet ve hadisler aracılığıyla isimlendirme meselesi üzerinden ispat etmeye çalışmıştır. Cüşemî, "Sizden de Allah'ın dışında taptığımız şeylerden de uzaklaşıyorum (i'tizâl ediyorum)" mealindeki Meryem Sûresi 48. ayete atıfla Hz. İbrahim gibi isimlendirildiklerini iddia etmiştir. Cüşemî bu bağlamda i'tizâl kelimesinin her türlü kötülükten ayrılmak manasında kullanıldığını ispat etme adına Kâdî Abdülcebâr tarafından da zikredilen "Kim şerden i'tizâl ederse hayra düşer" şeklindeki rivayeti de aktarmıştır (Cüşemî, 1995: 125; Cüşemî, 2018: 93). Bu suretle Cüşemî, Mu'tezilî şahsın dilinden "bu isimle isimlendirildik çünkü biz doğru yolda kaldık" demek suretiyle isimlendirme meselesi üzerindeki delillerini sonlandırmıştır (Hâkim el-Cüşemî, 1995: 125). *Risâletü İblis*'de geçen bir başka münazarada ise daha önce Kâdî Abdülcebâr'ın da zikrettiği 73 fırka rivayetinin Mu'tezilî versiyonuna, Mu'tezile dışındaki diğer tüm mezheplerin bâtil olduğunu ispat sadedinde yer verilmiştir (Hâkim el-Cüşemî, 1995: 145).

Cüşemî meseleyi diğer eserlerine nazaran daha betimleyici bir şekilde ve müstakil bir başlık altında ele aldığı eseri *Uyûnu'l-Mesâil*'de ise kurguyu Kâdî Abdülcebâr'ın eserini esas alarak yapmış görünmektedir. Zira

o da Kâdî Abdülcebbâr gibi Mu'tezile dışında hiç bir mezhebin kendilerine verilen lakaplardan hoşnut olmadığını söyledikten sonra konuyla ilgili ayet ve hadisleri sıralamıştır (Cüşemî, 2018: 93). Cüşemî burada Kâdî Abdülcebbâr'dan farklı olarak Süfyân es-Sevrî kanalıyla gelen 73 fırka rivayetinin son kısmının Süfyân tarafından değiştirildiği bilgisini aktarmayı ise tercih etmemiştir (Cüşemî, 2018: 93; krş. Kâdî Abdülcebbâr, 1986: 166). Yine Mu'tezilî tabakât yazarlarından İbnü'l-Murtazâ da eserinde i'tizâlîn faziletini dile getirmek üzere kendinden önceki Mu'tezilî ulemanın işaret ettiği ayet ve hadislere başvurmuştur. Ancak o diğerlerinden farklı olarak “*onlardan güzelliikle ayrıl/i'tizâl et*” mealindeki Müzzemmil suresi 10. ayete de Mu'tezile'nin fazileti bağlamında eserinde yer vermiştir (İbnü'l-Murtazâ, 1987: 2).

Mu'tezile'nin zikrettiği ayet ve hadisler her ne kadar bir yönüyle muhalifleri ikna etme amacı güdüyor görünse de esasında mensupların mezhep algısını yeniden inşa etmiş görünmektedir. Bu sebeple bir yönüyle de Mu'tezile, önce kendi içinde bir ikna süreci başlatmış, i'tizâl isimlendirmesinin faziletine kani olduktan sonra bunu dışarıya ispat etmeye çalışmıştır. Mu'tezile'nin bu noktada çabalarının ise çok yönlü olduğu söylenebilir. Bir yandan isimlendirme hikayesinin inşa ettikleri geçmişe zarar vermemesi yönünde çaba sarf edilirken bir yandan da ismin faziletini ispat etme adına naslardan meşruiyet arayışına girilmiştir.

2. Mu'tezile'ye Dışarıdan Verilen İsimlendirmelere Mu'tezilî Bakış: Kaderiyye Adının Reddi

Mezhep isimlendirmesinin temel mantığı gereği hem mensuplar hem de öteki olarak adlandırılan diğer mezhepler tarafından yapılan tanımlamaların mevcudiyeti bilinmektedir. Mezhep mensupları, muhalifin algısını içerdiği için dışarıdan verilen isimlere karşı genellikle mesafeli bir tutum sergilemişlerdir. Mu'tezile içerisinde de, çeşitli meşrulaştırıcılar vasıtasıyla kabul gören Mu'tezile ismi istisna tutulursa bu tür isimlere karşı çoğunlukla savunmacı bir tutum geliştirilmiştir. Eserlerinde kendilerine diğer mezhep mensupları tarafından verilen isimlendirmeler hakkında bilgi veren Mu'tezilî yazarlar, bu isimlerin içeriği, üretilme yöntemi gibi hususlar hakkında karşıt argümanlarını üretmişlerdir. Bu eserlerde Mu'tezile'ye dışarıdan verilen isimlerin, muhalifleri tanımlamak için kullanılması ve bu isimleri asıl hak edenlerin onlar olduğunun vurgulanması dikkat çekicidir. Özellikle Kaderiyye ismi Mu'tezile ile muhalifleri arasında birbirlerine isnat edilmeye çalışılan bir isim olması ile öne çıkar. Üstelik bu durumun Kaderiyye'ye bir reddiye kaleme Amr b. Ubeyd'den (İbn Nedim, 1971: 203; Watt, 1981: 144), Mu'tezile'nin son temsilcilerine kadar böyle devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Mu'tezile'nin bu noktadaki gayretleri yalnızca mezhep içerisinde kalmış, mensuplar ismi reddederken; muhalifler nezdinde asırlar boyunca en fazla tercih edilen isimlerden biri haline gelmiştir.

Bu çerçevedeki ilk açıklamaları yapanlardan biri ise Kâ'bî'dir. Kâ'bî, Mu'tezile'nin kadere nispet edilmesine yani Kaderiyye şeklinde isimlendirilmesine eserinde müstakil bir başlık altında cevap vermiştir. Ona göre Mu'tezile'ye dışarıdan yapılan bu tanımlama kötüleme gayesi gütmekte olup, bu ismin verilme şekli de isabetli değildir. Kâ'bî, muhaliflerin argümanlarını kendi lehlerine kullanmakta ve isimlendirmenin verilme şeklinden yola çıkarak karşıt grubun bu isimlendirmeyi hak ettiğini vurgulamaktadır. İsimlendirmenin üretilme tarzından yola çıkan Kâ'bî'nin zikrettiğine göre bir kimsenin bir ismi hak etmesi için o ismin içeriğindeki mevzu ile çokça iştilal etmesi gereklidir (Kâ'bî, 2018: 373). Böylece Kâ'bî, konu ile ilgili dilbilimsel açıklamalarda bulunmakta ve bir konu ile yerli yersiz meşgul olan kimse ile bir şeyi vakitli vakitsiz kullanan kimsenin o şey ile isimlendirildiğini söylemektedir. Buna bir örnek olarak ise yaz kış bal yiyen bir kimsenin “*aselî/عسلي*” olarak isimlendirildiğini zikrederek argümanlarını dilbiliminin unsurlarını kullanmak suretiyle güçlendirmektedir (Kâ'bî, 2018: 373). Bu bağlamda Kâ'bî'nin *Makâlât*'ında yer bulan bir diğer argüman ise rivayet merkezlidir.

Öyle ki, Kaderiyye ismi üzerinden Mu'tezile'ye yapılan ve rivayetlerle desteklenen eleştiriler Mu'tezile tarafından bu ismin gerçek muhataplarına atfedilmektedir. Kâ'bî, Hz. Peygamber'e nispet edilen "Kaderiyye bu ümmetin Mecûsileridir" şeklindeki rivayeti Mecûsilerle cebr fikri arasında irtibat tesis etmek suretiyle kader fikrinin asıl savunucuları olan Cebriyye'ye hamletmiş ve bu suretle kendilerine isimlendirme üzerinden yapılan tüm eleştirileri muhaliflerin argümanları üzerinden çürütmüştür (Kâ'bî, 2018: 373). Kâ'bî, eserde Mücebbire ve Müşebbihe isimlerinin kimler için kullanılması gerektiğine de yine müstakil bir başlık altında yer vermiştir (Kâ'bî, 2018: 375).

Kâdî Abdülcebbar ise isimlendirme meselesini yine hem övülen hem de yerilen isimler açısından ele almıştır. O, "Zemmi'l-Kaderiyye" başlığı altında Kaderiyye isminin kendilerine ait olmadığını, isimlendirmenin verilmiş yöntemlerini dikkate alarak çeşitli şekillerde ispat etmeye çalışmıştır. Kaderiyye isminin kendilerine adl anlayışı noktasında muhalif kimseler tarafından verildiğini detaylı bir şekilde açıklayan müellif, Kâ'bî gibi "Kaderiyye bu ümmetin Mecûsileridir" şeklindeki rivayetin esas muhatabının muhalifleri olduğunu belirtir (Kâdî Abdülcebbar, 1986: 167). Burada onun özellikle üzerinde durduğu birinci husus bu isimlendirmenin muhalifler tarafından verildiği şeklindedir. Ardından o, Mu'tezile'nin fikirleri üzerinden bir delillendirme sürecine girmiş ve diğer mezheplerin isimlendirme yöntemlerini de buna delil olarak göstermiştir. Zira ona göre Hâricîlerin "lâ hükme illa lillâh" sloganını benimsedikleri için "Muhakkime" adını almaları örneğinde olduğu üzere bir ismin bu fikri benimseyenlere verilmesi gerekmektedir (Kâdî Abdülcebbar, 1986: 167).

Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*'de kaza ve kader konularını açıkladıktan sonra ümmetin Kaderiyye'sinin kim olduğu meselesini müstakil bir başlık altında çok daha ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Kâdî Abdülcebbar'ın aslında ilk beyan ettiği şey Kaderiyye'nin aslının Mücebbire ve Müşebbihe olduğudur. Her iki grubun da birbirlerini bu isimle isimlendirdiğini söyleyen Kâdî Abdülcebbar, bu noktada yine çeşitli deliller zikredeceğini söyler. Onun zikrettiği ilk delil, söz konusu nitelemenin zem ifade olması sebebiyle kader konusunda zemmedilen bir görüşe verilmesi gerektiğidir –ki bu da Mücebbiredir-. İkincisi "Kaderiyye bu ümmetin Mecûsileridir" rivayeti olup, bu noktada bu ismin kime verileceğini tespit etmek için Kâdî Abdülcebbar'a göre hangi grubun Mecûsilere benzediğine bakmak gerekir. Kâdî Abdülcebbar bu konuda Mücebbire ile Mecûsiler arasındaki benzerliklere işaret etmek suretiyle detaylı açıklamalarda bulunmuştur (bk. Kâdî Abdülcebbar, 2013: 2/722-726). Ardından ise Hz. Peygamber'e isnat edilen bazı hadisler zikretmek suretiyle delillerine devam etmiştir. Onun bu çerçevede zikrettiği rivayetlerden biri de "Allah, Kaderiyye'ye yetmiş nebînin lisânı ile lanet etti. "Ya Rasûlullah Kaderiyye kimdir?" diye soruldu da buyurdu ki: Allah'a isyân eden ve "bu, Allah'ın kazâ ve kaderi ile olmaktadır" diyenlerdir" şeklinde Hz. Peygamber'e isnat edilen bir rivayettir (Kâdî Abdülcebbar, 2013: 2/726).

Kâdî Abdülcebbar'ın bu çerçevedeki bir diğer delili ise dilbiliminin esaslarına dayanmaktadır. O, Kaderî tanımlaması gibi nispet isimlendirmelerinin nasıl verildiğine dair örneklerden yola çıkarak bu ismi Mücebbire'nin hak ettiğini ispat etmeye çalışmıştır. Zira nispet isimleri Hâşimî, Arabî ve Alevî ismi gibi bazen yakınlığa nispetle verilirken, bazen Bâkîllânî, Kalânîsî ve Saydalânî gibi bir mesleğe, bazen de Bağdadî, Basrî ve Râzî gibi kişinin oturduğu yere göre verilebilmektedir. Kâdî Abdülcebbar'ın Kaderî isimlendirmesinin verilmiş sebebine uygun olarak zikrettiği isimlendirme şekliyse, kişinin konuştuğu lehçeye ya da çokça vurgu yapıp tekrarladığı şeye nispetlidir. Bu konuda ise Hâricîlerin Hakemî olarak isimlendirmesini örnek gösteren Kâdî Abdülcebbar, bu grubun "Allah'ın kazâ ve kaderi olmadan hiçbir yaprak düşmez, ağaç bitmez ve olay olmaz"

görüşlerinde olduğu gibi kaza ve kadere yaptıkları vurgu ve ısrar sebebiyle bu ismi hak ettiklerini söylemektedir. Kâdî Abdülcebbar son olarak ise bu ismin ispat ismi olması sebebiyle bu görüşü reddedenlere değil, kabul edenlere verilmesi gerektiğini söyleyerek ismi Mücebbire'nin hak ettiği üzerinde ısrarla durmuştur (Kâdî Abdülcebbar, 2013: 2/726). Kaderî isminin nispet ismi olması üzerinden muarızlarının kendilerine yaptıkları ya da yapması muhtemel olan itirazlara da cevap veren Kâdî Abdülcebbar, onların Mecûsilere benzeyenin Mu'tezile olduğu iddiasına da detaylı bir şekilde yanıt vermektedir (bk. Kâdî Abdülcebbar, 2013: 2/728 vd.). Konunun aydınlatılmasına ciddi bir mesai harcayan Kâdî Abdülcebbar muhtemelen yaşadığı çağda Kaderiyye isminin Mu'tezile ismi için kullanımının devam etmesi üzerine böyle bir çaba içerisinde bulunmuştur. Bununla beraber Kaderiyye isminin yeniden inşa süreci başarılı olamamış ve makâlât geleneği başta olmak üzere Mu'tezile haricindeki mezhepler tarafından Kaderiyye'nin Mu'tezile'ye nispetle kullanımına devam edilmiştir.

Münazara mantığının hâkim olduğu Mu'tezilî eserler, Mu'tezile'ye dışarıdan verilen isimlerin savunusu adına ciddi veriler sunmaktadır. Mesela, Hâkim el-Cüşemî'nin *Risâletü İblis* isimli metaforik bir anlatımla kaleme aldığı eserinde İblis, Mu'tezile'nin muhalifleri kabul edilen fırkaların yandaşı konumundadır ve onlara nasihatler vermektedir. Yandaşlarına Mu'tezile'den sakınmalarını tembih eden İblis, Mu'tezile'nin kendilerini el-Adliyye ve el-Muvahhide olarak isimlendirirken, onları Mücebbire ve Kaderiyye olarak tanımlayarak ilhad ile suçladıklarını söylemektedir (Cüşemî, 1995: 24). Sonraki asırlarda da konu önemini kaybetmemiş olmalıdır ki, Zemahşerî (ö.538/1144) de bir asır sonra halen Kaderiyye ismini Mücebbire'nin hak ettiğini vurgulamaya devam etmiş ve “Kaderiyye bu ümmetin Mecûsileridir” rivayetinden yola çıkarak bu ismin Mücebbire'ye ait olduğunu dile getirme ihtiyacı hissetmiştir. (Zemahşerî, 1997: 60-61).

3. Mu'tezilî Eserlerdeki İsimlendirme Tercihleri: İçerden Yapılan Tanımlamalar

Mu'tezile tanımlaması, kendilerine dışarıdan verilmekle birlikte Mu'tezilî gelenek içerisinde kabul gören tanımlamalardandır. Hatta bu kabul sebebiyle Kâdî Abdülcebbar, bu ismin mensuplar tarafından verilen bir isimlendirme olduğunun iddia edilmesi halinde buna nasıl cevap verilmesi gerektiği yönünde bazı açıklamalarda bulunmuştur. Kâdî Abdülcebbar, bu iddiaya cevaben isimlendirmenin içerden de dışardan da yapılabileceğini ancak daha isabetli olanın dışardan verilen isimlendirmeler olduğunu söylemektedir. Kâdî Abdülcebbar bu noktada bir grup için isimlendirmenin nasıl şiar haline geldiğine yönelik bazı hususlara da dikkat çeker. Bunlardan biri isimlerin dışardan verilmesi iken, bir diğeri ise grubun sayısının da çoğalmasını da ihtiva eden bir süreç gerektirmesidir (Kâdî Abdülcebbar, 1986: 166). Teorik olarak ismin dışardan verildiğini ancak gelenek içerisinde tercih edildiğini açıklayan bu ve bunun gibi pek çok açıklama yanında makâlât geleneğindeki pratik kullanımlar da bu tanımlamanın dışardan verilmekle birlikte benimsenerek tercih edildiğini göstermektedir. Gelenek nezdinde itibar gören -ya da saygınlığı inşa edilen- Mu'tezile tanımlamasına ilaveten Mu'tezile'nin kendilerini tanımlamak üzere kullandıkları çeşitli isimler de bulunmaktadır. Mu'tezilî müellifler eserlerinde bazen kendilerine verdikleri isimler hakkında bilgilendirmelerde bulunurken (bk. Cüşemî, 2018: 93; Neşvân el-Himyârî, 1985: 260; İbnü'l-Murtazâ, 2), bazen de bu isimleri bizzat kendilerine atfen kullanmaktadırlar.

Cüşemî, Mu'tezile'nin isimleri meselesine müstakil olarak “Onların İsimleri” başlığı altında değindiği *Uyûnu'l-Mesâil*'de Mu'tezile, el-Adliyye, el-Muvahhide ve Ehlü't-Tevhid ve'l-Adl olarak isimlendirildiklerini zikretmiştir (Cüşemî, 2018: 93). Cüşemî eserinde çoğunlukla “ashâbuna” ya da “meşâyihuna” şeklinde kendilerini tanımlamakla birlikte zaman zaman Mu'tezile, el-Adliyye isimlendirmelerini kendilerine nispetle kullanmıştır (bk. Cüşemî, 2018, 95, 97). *Risâletü İblis*'de ise bu isimlerin Mu'tezile için hakka tekabül ettiğini

ispat etmek üzere farklı bir yol tercih etmiştir. Burada müellif İblis'in ağzından Mu'tezile'nin kendilerini el-Muvahhide ve el-Adliyye olarak isimlendirdiklerini bunun ise en büyük fitnelerinden biri olduğunu aktarır. Böylece o bu tanımlamaların İblis nezdinde fitne olarak görüldüğünü vurgulamak suretiyle söz konusu isimlerin faziletini ispat etmeye çalışmıştır (Cüşemî, 1995: 24). Neşvân el-Himyerî ise Mu'tezile isimlendirmesinin verilme sebeplerini açıkladıktan sonra Mu'tezile'nin kendilerini Lisânü'l-Kelam; adl ve tevhid görüşlerinden dolayı da el-Adliyye olarak isimlendirdiklerini belirtmiştir (Neşvân el-Himyerî, 1985: 260). İbn Murtazâ da yine konu ile ilgili yaptığı açıklamalar esnasında Mu'tezile'nin Allah'ın adaleti ve hikmeti konusundaki görüşlerinden dolayı el-Adliyye; Allah'tan başka kadimin olmadığına dair görüşlerinden ötürü ise el-Muvahhide olarak isimlendirildiğine işaret etmiştir (İbnü'l-Murtazâ, 1987: 2).

Mu'tezilî eserlerde Mu'tezile'nin temel görüşlerine atıfla el-Muvahhide (Kâ'bî, 2018: 595, 600 vb.; İbnü'l-Murtazâ, 1987: 2), Ehlü't-Tevhid, Ehlü'l-Adl ve't-Tevhid (Kâ'bî, 2018: 196, 200, 245, 248 vb., Zemahşerî, 2016: 1/799 vb.), Ehlü't-Tenzih, Ehlü'l-Adl (Kâ'bî, 2018: 169, 192, 196 vb.), el-Adliyye (Cüşemî, 1995: 24; Cüşemî, 2018: 95; Neşvân el-Himyerî, 1985: 260; Zemahşerî, 2016: 1/63 vb.; İbnü'l-Murtazâ, 1987: 2), Ehlü'l-Vâid (Kâ'bî, 2018: 395), Ashâbu'l-Aslah (Kâ'bî, 2018: 328) gibi isimler yanında mezhebin diğerlerine üstünlüğünü belirtmek üzere Ehlü'l-Hak, yöntemlerine atıfla ise Lisânü'l-Kelâm (Neşvân el-Himyerî, 1985: 260) gibi isimler aldığı görülmektedir (ayrıca bk. Aydın, 2001:31; Aydın, 2010: 23). Mu'tezilî eserlerde konunun bağlamına uygun olarak söz konusu isimler tercih edilebilmekte ve Mu'tezile'nin görüşlerine atıfta bulunmaktadır. Mesela, insanın fiilleri meselesinin tartışıldığı bir zeminde Cebrî bir şahsın karşısındaki Mu'tezilî şahıs "Adlî" bir şahıs olarak isimlendirilirken (Cüşemî, 1995:143), tevhid nazariyesinin çeşitli unsurları ele alınırken el-Muvahhide ya da Ehlü't-Tevhid gibi isimler öne çıkabilmektedir.

4. Mu'tezilî Eserlerde Diğer Mezheplerin İsimlendirilme Yöntemlerine Dair Bazı Tespitler

Mezheplerin isimlendirilme sebepleri makâlât türü eserlerde ihmal edilen konulardan olmakla beraber, Mu'tezilî yazarlardan Kâ'bî'nin eseri bu anlamda farklılaşmakta ve öne çıkmaktadır. Kâ'bî, eserinde müstakil olarak Mu'tezile mezhebinin isimlendirilme sebeplerini açıkladığı gibi diğer mezheplerin isimlendirilme gerekçelerine dair de müstakil başlıklar altında açıklamalarda bulunmaktadır. Zira o, eserinin girişinde mezhepleri ele alırken onların lakapları ve isimleri hakkında bilgi vereceğini hassaten belirtmiştir (Kâ'bî, 2018: 50). Bu suretle Kâ'bî hem bu açıklamasından hem de eserindeki mezhepleri ele alış usûlünden anlaşılacağı üzere isimlendirme meselesini mezheplerin tetkiki için bir inceleme alanı olarak kabul etmiştir. Kâ'bî'den sonra Cüşemî ve Neşvân el-Himyerî de onun izinden giderek yine mezheplerin isimlendirilme yöntemlerine dair açıklamalarda bulunmuşlardır. Cüşemî *Uyûnu'l-Mesâil*'in mezhepler bahsinde yer yer isimlendirme sebeplerinden bahsederken (Cüşemî, 2018: 78, 79, 80, 86, 87, 89 vb.), Neşvân el-Himyerî ise Kâ'bî gibi müstakil başlıklar altında isimlendirme üzerine detaylı bilgiler vermiştir.

Kâ'bî ve Neşvân el-Himyerî'nin eserlerini mezhep isimlendirmeleri üzerinden incelediğimizde, mezheplerin ele alındığı her bahsin sonunda bazen kısa bazen de detaylı bir şekilde isimlendirmenin sebeplerinin ele alındığı görülmektedir. Kâ'bî ilk fırka olarak incelediği Şia bahsinin sonunda Şia, Râfıza ve Zeydiyye isimlendirmelerinin sebeplerine dair açıklamalarda bulunmaktadır. Bu minvalde Şia'nın isimlendirilme sebebi kelime manasından yola çıkılarak Ali b. Ebî Tâlib'in üstünlüğüne inanan ve Ehl-i Beytini seven bir topluluk olmalarına bağlanmaktadır (Kâ'bî, 2018: 115). Usûl olarak Kâ'bî'nin izinden giden Neşvân el-Himyerî ise Şia isimlendirmesi hakkında muhtemelen Zeydî kimliği dolayısıyla Kâ'bî'ye nazaran daha detaylı bilgi

vermektedirler. eş-Şia'nın “evliya”, “ensar”, “ashab” ve “ahzab” gibi anlamları olduğunu söyleyen Neşvân el-Himyerî, ismin Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kullanımlarına, etimolojisi hakkında detaylı bilgilere ve Ebû Züeyb ile Kumeyt b. Zeyd el-Esedî gibi sahâbî şairlerin ve Ömer b. Ebû Rebîa ve Kays b. Ebî Zerih el-Kinânî gibi Emevîler dönemi şairlerinin şiirlerinden örneklere yer vermiştir (Neşvân el-Himyerî, 1985: 233). Neşvân el-Himyerî'nin Câhîz'dan naklen ilk asırda Şîî tanımlamasının Osman taraftarı manasında Osmânî tanımlamasının alternatifi olarak Ali'yi öncelemek manasında kullanıldığını belirtmesi ise onun Şîî isimlendirmesinin tarihsel süreçte geçirdiği değişime dair farkındalığını göstermesi açısından önemlidir (Neşvân el-Himyerî, 1985: 234).

Kâ'bi'ye göre Zeydiyye ismi ise Zeyd b. Ali ile beraber huruç etmeleri sebebiyle onlara verilmiştir (Kâ'bi, 2018: 115). Bu noktada Cüşemî Zeydî kimliğinin de etkisiyle bu ismin İmam Zeyd b. Ali'ye intisaplarından dolayı verildiğini belirtmiştir (Cüşemî, 2018: 78). Cüşemî ve Neşvân el-Himyerî'nin daha detaylı bilgi verdikleri bu kısımda Zeydî fırkalardan Bütriyye'nin isimlendirmesi hususunda ilave bilgiler verilmektedir. Buna göre onlara bu ismin verilmesi liderleri Kesîrûnevâ'nın (ö. 169/785-86) Mugîre b. Saîd tarafından tafdil görüşünü benimsemeleri sebebiyle “ebter” şeklinde lakaplandırılması sebebiyledir (Cüşemî, 2018: 79; Neşvân el-Himyerî, 1985:207). Ayrıca konu ile ilgili Hayyât'ın farklı bir gerekçesine de işaret eden Cüşemî, onlara Fâtiha suresi haricinde, surelerin başında besmeleyi sesli bir şekilde okumadıkları için bu ismin verildiğini belirtmektedir (Cüşemî, 2018: 79).

Mu'tezili yazarlara göre Râfıza isimlendirmesinin verilmesi de yine kelimenin manası ile ilişkili olup, Zeyd b. Ali'nin onları Ebû Bekir ve Ömer'in masumiyetini reddetmeleri üzere kovması (رفض) sebebiyle gerçekleşmiştir (Kâ'bi, 2018: 115-116; Neşvân el-Himyerî, 1985: 238). Neşvân el-Himyerî, Kâ'bi'nin bu söylediklerine Zeyd b. Ali'nin onları kovduktan sonra “gidin siz “er-Râfıza”sınız” dediğini ve bundan sonra bu isimle anılmaya başladıklarını da eklemektedir (Neşvân el-Himyerî, 1985: 239). Kâ'bi'nin ve ardından Neşvân el-Himyerî'nin eserlerinde Hâricîlik isimlendirmesine de yine müstakil olarak yer verilmiş ve burada Hâricîliğe verilen lakaplar şeklinde yeni bir başlık daha açılmıştır. Hâricîliğe dışardan ve içerden yapılan isimlendirmelere dikkat çeken Mu'tezilî müellifler tarafından, Hâricîlik için Şurat, Havâric, Mârîka, Harûriyye ve Muhakkime isimlerinin kullanıldığı belirtilmiştir. Ardından Hâricîlerin Mârîka ismi dışında kendilerine verilen tüm isimlerden razı oldukları, Mârîka ismini ise nefyettikleri belirtilmektedir. Eserlerde, Hâricîler için kullanılan isimlerin verilme gerekçeleri de tek tek açıklanmaktadır. Buna göre Havâric olarak isimlendirmelerinin sebebi kelime anlamından yola çıkarak Ali b. Ebî Tâlib'e hurûc etmeleri şeklinde açıklanır. Muhakkime ismi hakemlerin görüşlerini reddetmeleri ve “lâ hükme illa lillah” görüşleri sebebiyle verilirken; Harûriyye ismi ise ilk toplandıkları yerin Harûra olmasındandır (Kâ'bi, 2018: 153; Neşvân el-Himyerî, 1985: 254-255; ayrıca bk. Cüşemî, 2018: 86). Hâricîlerin kendilerinden nefyettikleri Mârîka ismi ise Hâricîler dışında ümmetin ittifak ettiği “okun yaydan çıktığı gibi dinden çıktılar” hadisine dayanmaktadır (Kâ'bi, 2018: 154; Cüşemî, 2018: 86). Hâricîlerin kendileri için verdikleri Şurat isminin gerekçesi de Hâricî bakış açısı üzerinden açıklanmaktadır. Yazarların belirttiğine göre Hâricîlerin bu konudaki gerekçeleri nefislerini Allah'a taat için satmaları ve cennet karşılığında zâlim imamlardan ve dalâlette olan ümmetten ayrılmalarıdır (Kâ'bi, 2018: 154; Neşvân el-Himyerî, 1985: 254). Mu'tezili makâlat geleneği içerisinde Hâricîlere verilen isimler “dışardan verilen ama Hâricîlerin rıza gösterdikleri”, “dışardan verilip nefyettikleri” ve “içerden kendilerini tanımladıkları” şeklinde üçlü bir tasnifte incelenmiş görülmektedir. Bu da esasen tüm mezhep isimlendirmelerinin temel mantığını oluşturmaktadır. Yine söz konusu eserler, mezhebin görüşlerine, ortaya çıktığı yere ve ayet ve hadislerde geçen kelimelere nispetle isimlerin verilebileceğini bütüncül bir şekilde görme imkanı tanımakta; ayrıca müelliflerin

konu hakkındaki farkındalıklarını da bize yansıtmaktadır. Bu noktada Mu'tezilî ulemanın diğer mezhep isimlendirmelerini açıklarken betimleyici bir tavırla isimlendirmenin mahiyetini aydınlatmaya çalışmaları ve bunu yaparken 'muhalif mezhep mensuplarının gerekçelerini' de dikkate almaları metodik açıdan oldukça önemli bir bakış açısı sunmaktadır.

Mürcie isimlendirmesiyle ilgili ise Kâ'bî'nin eserinde detaylı bilgi verilmezken ismin ircâ görüşüne dayandığı belirtilmekle yetinilmektedir (Kâ'bî, 2018: 200). Cüşemî ircânın içeriğini biraz daha açarak Mürciî isimlendirmesinin verilme sebebini ehl-i kebâir'in vaîdi hususunda hüküm vermeyi terk etmeleri ve onların durumlarını Allah'a bırakmaları olarak açıklamıştır (Cüşemî: 2018: 89). Neşvân el-Himyerî ise isimlendirmenin içeriği ve kaynağını daha detaylı bir şekilde tetkik etmiştir. Mürcie'nin ehl-i kebâir'in durumunu Allah'a bırakmaları (ertelemeleri) sebebiyle bu şekilde isimlendirildiklerini söyleyen Neşvân el-Himyerî, isimlendirmenin kökeninden bahsetmiş ve Mürcie'nin de isimlendirmelerinin kaynağı olarak gösterdiği "*Bir diğer grubun durumu ise Allah'ın hükmüne kalmıştır; ya onlara azap edecek veya tövbelerini kabul edecektir.*" mealindeki Tevbe Sûresi 106. ayetini bu minvalde zikretmiştir (Neşvân el-Himyerî, 1985: 257).

Mu'tezilî eserlerde diğer mezheplerin isimlendirmesinde yaygın olarak tercih edilen meşhur isimler dikkate alınmakla birlikte Mu'tezilî ulemanın özellikle muhalif gruplar söz konusu olduğunda onların kendilerini bu şekilde isimlendirmekle beraber, gerçekte bu ismi hak etmediklerini vurgulayarak hem kendilerine verdikleri isimlere hem de hakikatte nasıl tanımlanmaları gerektiğine işaret etmeleri de vakidir (Kâ'bî, 2018: 576). Bu noktada ilk kısımda dikkat çeken betimleyici bakış açısından uzaklaşıldığı dikkat çeker. Cüşemî'nin Mücebbire için Haşeviyye, Mücevize ya da Kaderiyye gibi isimlerin kullanıldığını, onların ise bu isimleri nefyederek kendilerini Ehl-i Sünnet saymakla beraber Mu'tezile nezdinde bunun kabul edilmediğini belirtmesi isimlendirme üzerinden algı inşasının tipik bir örneği olarak eserlerde yer bulur (Cüşemî, 2018: 87). Yine Mu'tezilî eserlerde bu amaca binaen Âmme, Haşeviyye, Kaderiyye, Nevâbıt, Müşebbihe, Mücebbire gibi Mu'tezile'nin kendileri dışındaki grupları tanımlamak üzere kullandıkları kendilerine özgü bazı kavramsallaştırmalar da mevcuttur. Eserlerde bu isimlerin verilme gerekçeleri hakkında da açıklamalar yapılması ise konunun metodik kısmının da ihmal edilmediğini gösterir. Mesela bunlardan biri olan Âmme nitelemesinin verilmiş sebebi bu grubun sayıca çok olması ve cumhuru oluşturmalarına bağlıdır. Ardından bu grubun ince meseleleri ve ehl-i nazar'ın derinleştiği meseleleri anlamaktan uzak olmaları, taklide başvurmaları, bir liderlerinin, kitaplarının ya da yöntemlerinin olmaması, yalnızca geçimleriyle meşgul olmaları gibi özelliklerine yer verilmektedir. Söz konusu grup mezhep olma vasfını taşımamakla birlikte Mu'tezilî eserlerde Ehl-i Kible içerisindeki fırkalar arasında zikredilmektedir (Kâ'bî, 2018: 203; Cüşemî, 2018:91; Neşvân el-Himyerî, 1985:199, 258). Mu'tezile'nin öteki mezhepleri bir diğer tanımlama biçimi ise Haşeviyye'dir. Haşeviyye diğer mezhepler tarafından farklı muhtevalarla kullanılırken (Yurdağür, 1997: 16/426), Mu'tezile nezdinde bu isim Ashabu'l-Hadis'ten ulemayı tanımlamak üzere kullanılmıştır (Kâ'bî, 2018: 204). Bu ismin verilme gerekçesi ise Neşvân el-Himyerî tarafından tanımlamanın kökenine dayalı olarak Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadisleri aslında olmayan şeylerle doldurmaları şeklinde açıklanmaktadır (Neşvân el-Himyerî, 1985:199, 258).

İsimlendirme mevzunun öneminin bilincinde olan Mu'tezilî eserler bu noktada iki farklı tavır sergilemiş görünmektedir. Bir yönüyle isimlendirmenin aslını ortaya çıkarma gayesiyle betimleyici tespitler yapan ve bir müdekkik sıfatıyla konuyu inceleyen Mu'tezilî ulema, bir yandan da söz konusu örneklerden de anlaşıldığı üzere bu meselenin problem boyutunun bizzat yansıdığı eserlerin yazarlarına dönüşebilmektedir.

Sonuç

İsimlendirme meselesini Mu'tezilî bakış açısı üzerinden okumaya yönelik bir değerlendirme olarak nitelendirdiğimiz bu çalışmamız neticesinde Mu'tezilî müelliflerin isimlendirme mevzuuna yoğun bir mesai harcadıkları anlaşılmaktadır. Mu'tezilî ulema nezdinde isimlendirme meselesi gerek akademik gayelerle gerekse mezhep savunusu veya eleştirisi adına aydınlatılması gereken meselelerden biri olmuştur. Ancak çalışmanın giriş bölümünde de belirtildiği üzere Mu'tezilî ulemanın isimlendirme meselesine bakış açısında yeknesak bir tutumun mevcut olmadığı görülmektedir. Kâ'bî bu noktada *Makâlât*'ında mezheplerin isimlendirme meselesini dilbilimsel argümanlarla ve objektif diyebileceğimiz delillendirmelerle ele almakta ve yalnızca Mu'tezile ile ilişkili isimlerin değil, diğer mezheplerin isimlendirmelerinin de sebeplerini araştırmaktadır. Bununla birlikte özellikle Kur'an-ı Kerim ayetlerine dayalı temellendirmelerin zaman zaman Kâ'bî tarafından da paylaşılması ve öznel değerlendirmelerde bulunulması da vakidir. Genel olarak Kâ'bî'nin yöntemine bakıldığında ise konunun bilimsel gayelerle ele alındığı söylenebilir. Hayyât, Kâdî Abdülcebbar ve Cüşemî gibi meseleyi mezhep savunusu adına ele alan müelliflerin ise konuya daha sübjektif yaklaştıkları anlaşılmaktadır. Bu noktada Mu'tezilî ulema Cüşemî'nin *Risâletü İblis*'inde çok net bir şekilde görüldüğü üzere isimlendirme meselesine yoğunlaşırken tamamen "biz ve öteki" mantığıyla isimlendirmenin içeriğine dair söylemlerde de bulunmaktadır. Tüm bu öznel ya da nesnel değerlendirmelerle birlikte Mu'tezilî yazarların isimlendirme meselesini müstakil başlıklar altında incelemeleri, bu meseleye verdikleri ehemmiyeti gözler önüne sermesi açısından dikkate değerdir. Zira Mu'tezile için isimlendirme meselesi yalnızca faziletin ispatı anlamına gelmemektedir. Mu'tezilî âlimler bu mesele üzerinden kendileri için inşa edilen tarih ile de yüzleşmekte ve bu hikâyeyi Mu'tezile adına en makul haline getirmek için gayret sarf etmektedirler. Mu'tezilî ulemanın ayet ve hadisler üzerinden bu süreci meşrulaştırmaları ise kendilerini yine ayet ve hadisler üzerinden eleştiren muhaliflerine aynı yöntemle cevap vermeleri açısından dikkat çekicidir.

Sonuç olarak Mu'tezile ulema bu konunun mezhep içinde ve dışındaki öneminin farkındadır. Bu mesele Mu'tezilî ulema nezdinde günümüz mezhepler tarihi araştırmaları için taşıdığı anlam ve önemine çok yakın bir şekilde hem mezheplerin daha sağlıklı anlaşılması adına bir inceleme alanına hem de tarafgir bir tutum neticesinde bir problem alanına dönüşebilmektedir. Zira Mu'tezilî müelliflerin kendilerine yapılan isimlendirmeleri, bir müdekkik gibi tetkik edip problemleri ustalıkla açığa çıkardıkları görülmektedir. Bununla birlikte kendilerini veya öteki mezhepleri isimlendirirken onlar da benzer bir yola başvurmakta ve esasında "farkında" oldukları problemlerin muhatapları haline gelmektedirler. Bu sebeple Mu'tezile açısından isimlendirme meselesinin hem bir problem alanı hem de bir inceleme alanı olarak eserlerde yer bulduğunu söylemek mümkündür. Son olarak, isimlendirme mevzuunun klasik mezhepler tarihi eserlerindeki konumunun daha iyi anlaşılması adına, konunun farklı mezhepler bağlamında tetkikinin ve bu sayede karşılaştırmalı çalışmaların yapılmasının alana katkı sağlayacağı kanaatinde olduğumuzu da belirtmek isteriz.

Kaynakça | References

- Alibekiroğlu F. (2018). *Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi* (Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Aydınlı, O. (2001). *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebü'l-Hüseyl el-Allâf*, Ankara: Ankara Okulu.
- Aydınlı, O. (2010). *Akılci Din Söylemi Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Ankara: Hititkitap.
- Aydınlı, O. (2018). *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs.
- Büyükkara, M. (2005). "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler". *İslâmi İlimlerde Metoloji/Usûl Meselesi I* (441-449 ss.). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Cârullah, Z. (1974). *el-Mu'tezile*. Beyrut: Ehliyyeti li'l-neşr ve't-tevzî.
- Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme (1995). *Risâletü İblis ila İhvânihi'l-Menâhis* (thk. Hüseyin el-Müderrişî, Beyrut: Dârü'l-Müntehabi'l-Arabî.
- Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme (2018). *Uyûnu'l-Mesâil* (thk. Ramazan Yıldırım), Kahire: Dârü'l-İhsan.
- Efe, U. (2021). "Ehl-i Hadîsin Akâid Literatüründe Eleştirel İsimlendirmeler Üzerine Bir Değerlendirme". *Academic Knowledge* 4/1 (Bahar 2021), 1-16. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5035136>.
- Gömbeyaz, K. (2005). "73 Fırka Hadîsinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 147-160.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyin (1993). *el-İntisâr ve'r-Red ale'bnir-Râvendî* (thk. H. S. Nyberg). Kahire.
- İbn Nedim, Ebu'l-Ferec (1971). *el-Fihrist* (thk. Rıza Teceddüd), Tahran.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ (1987). *Kitâbu Tabakâtü'l-Mu'tezile* (thk. S.D. Wîlzer). Beyrut.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Ahmed b. Müslim (1981). *el-Maârif* (thk. Servet Ukkâşe). Kahire.
- Kâ'bî, Ebü'l-Kâsım, el-Belhî (2018). *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyûni'l-Mesâil ve'l-Cevâbât* (thk. Hüseyin Hansu-Râcih Kürdî-Abdühamid Kürdî). İstanbul-Amman, Kuramer-Dâru'l-Feth.
- Kâdî Abdülcebâr, Abdülcebâr b. Ahmed (2003). *Mutezile'de Hukuk Felsefesi* (çev. Yüksel Macit), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kâdî Abdülcebâr, Abdülcebâr b. Ahmed (1986) "Kitab Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile". *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* içinde (thk. Fuad Seyyid), Tunus: Dâru't-Tunusiyye.
- Kâdî Abdülcebâr, Abdülcebâr b. Ahmed (2013). *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi I. Cilt* (çev. İlyas Çelebi), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Karadaş, C. (2005). "Mezhep ve İsim Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme". *Marife* 5/3 (2005), 7-24.
- Kutlu, S. (2005). "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu". *İslâmi İlimlerde Metoloji/Usûl Meselesi I* (391-440 ss.). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Kutlu, S. (2012). *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*. Ankara: Otto.
- Kutlu, S. (2008). *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd (1985). *el-Hûru'l-İyn* (thk. Kemal Mustafa), Beyrut: el-Mektebetü'l-Yemeniyye.
- Şerîf el-Murtazâ (1954). *Emâli'l-Murtazâ Gurerü'l-Fevâid ve Dürerü'l-Kalâid* (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim). Kahire: Dârü'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye.
- Watt, M. (1981). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara: Umran Yayınları.

- Yaşar, M. Y. (2018). "Mu'tezile Tabakaları Bağlamında Mu'tezile'nin Teşekkülü ve İsimlendirilmesi". *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı* (37-83 ss.). (ed. Hidayet Aydar). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Yurdagür, M. (1997). "Haşviye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasviye> (01.09.2023).
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer (1997). *Minhâc fî Usûlu'd-Dîn* (ed. Sabine Schmidtke), Stuttgart: Steiner.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer (2016). *el-Keşşâf* (ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun vd.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Structured Abstract

The topic of nomenclature is both a basic field of study and a problematic area for research on the History of Islamic Sects. In this regard, the healthy determination of the denomination nomenclature is one of the first steps taken towards the correct understanding of the denominations in terms of research on the History of Islamic Denominations. With this study, our aim is to try to read the naming issue through the Mu'tazilî authors rather than to determine the nature of the Mu'tazila nomenclature. It would be more accurate to describe our effort at this point as an experiment. In this context, with this study, we have tried to determine the Mu'tazila's approach to the naming issue in an outline and holistic manner.

In the first part of our study, some explanations have been made about the reasons for giving the Name Mu'tazila in Mu'tazilî Works. In this part, it has been determined that Mu'tazila considers the name Mu'tazila as an external nomenclature, but does not hesitate to use this name. Even according to the Mu'tazilî ulema, while other sects are not satisfied with the names given to them, the Mu'tazila is an exception in this regard and does not hesitate to use the name given to them from outside. Within this framework, two attitudes of the Mu'tazilî ulema towards the use of the name Mu'tazila have been identified. The first of these is the interpretation of Mu'tazila's separation as separation from disputes. The Mu'tazilî ulama, especially the Kabi, do not accept the criticism of those who leave the consensus made to them and develop arguments against it. Another attitude of the Mu'tazilî authors about the name of the Mu'tazila is that they legitimize the name by referring to verses and hadiths. As a proof of this, Surah Maryam 48. and Surat al-Kahf 16. the usage of the word 'itizal mentioned in the verse in the sense of getting away from evil is shown as an example. Another legitimizing factor of the Mu'tazilî ulama is hadiths. At this point, various versions of the hadith of the 73 sects that have been adapted in favor of the Prophet are mentioned. Another name given to Mu'tezile from the outside is the definition of Qadariyya. Mu'tazile looks at this name as a name given by opponents for the purpose of vilification. For this reason, the use of the name has not been accepted in the tradition, and even various arguments have been resorted to to prove that the opponents deserve this name. At this point, the Mu'tazilî authors resorted to some linguistic arguments based on the way the nomenclature was produced and proved that their opponents deserved this name. The narration "Qadariyya are the Mejus of this ummah" quoted from the Prophet has been referenced at this point to determine who will be given this name. In another part of our study, the definitions given by Mu'tazile to themselves have been pointed out. Because in addition to the description of the Mu'tazile who is respected by tradition - or whose reputation is built - there are also various names that the Mu'tazile use to describe themselves. Although some Mu'tazilî authors are seen to make explanations in their works about the names they have given themselves, it can be said that these names mostly appear in Mu'tazilî works when they are used in

reference to them. Another issue that we examined in our study in the context of the Mu'tazila's view of the naming issue is the Mu'tazila's naming of other sects. Although the reasons for naming the sects are among the neglected subjects in the Maqalat type works, it is seen that the Mu'tazilî ulama, especially Ka'bî, come to the fore in this regard. Because in these works, the reasons for the naming of the Mu'tazila sect are explained separately, as well as the reasons for naming other sects are explained under separate headings.

As a result of this study, which we characterize as an evaluation aimed at reading the naming issue from the Mu'tazila point of view, it is understood that Mu'tazilî authors spend an intensive amount of time on the naming issue. At this point, it should also be stated that there is no uniform view of the Mu'tazilî ulema's point of view on the naming issue. It is seen that while some Mu'tezilite authors consider the subject from an objective point of view, some prefer a subjective method. Together with all these subjective or objective evaluations, the fact that the authors of Mu'tazila examine the naming issue under separate headings reveals the importance they attach to this issue. Because for Mu'tazile, the issue of naming does not mean only the proof of virtue. Mu'tazilî scholars also confront the history that has been constructed for them through this issue and make efforts to make this story the most plausible for Mu'tazila. The fact that the Mu'tazilî ulema legitimize this process through verses and hadiths is remarkable in terms of the fact that they respond to their opponents who criticize them through verses and hadiths in the same way.